

УДК 32.001

МОДЕЛЮВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В ПЕРІОД СОЦІАЛЬНИХ ЗМІН

Микола Бунік

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м.Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua*

Розглянуто запропоновану науковцями Г. Лаутом і В.Меркелем динамічну модель громадянського суспільства у період суспільних трансформацій, яка демонструє основні стадії його розвитку. Вказано на необхідність чіткого визначення поняття громадянського суспільства як для кожної фази трансформації, так і для зрілих демократій.

Ключові слова: громадянське суспільство, трансформаційні процеси, моделювання.

Завдяки трансформаційним процесам, які відбулися і відбуваються в різних країнах світу, концепція громадянського суспільства збагатилася ще однією моделлю – моделлю громадянського суспільства в період трансформаційних процесів.

На відміну від інших моделей громадянського суспільства, в яких воно виступає як відносно стаціонарна структура, в цьому варіанті розглянуто становлення і розвиток громадянського суспільства в авторитарних системах, його формування в умовах демократизації. Моделювання громадянського суспільства обмежується часовими рамками, які визначаються тривалістю трансформаційних процесів, а сам об'єкт – громадянське суспільство важко піддається однозначному визначенню, оскільки перебуває в стані постійних змін.

У середині 80-х Шміттер будує ідеальну модель трансформації, виділяючи в ній три фази: лібералізацію, демократизацію і демократичну консолідацію [1].

Лібералізацію розглядають як спробу панівних еліт авторитарної системи розширити базу легітимності старого режиму з метою збереження влади за допомогою обережного відкриття політичної системи і обмеженого надання індивідуальних громадянських прав (захист приватної сфери, свобода слова, свобода зборів). В ідеальному варіанті “пануючий блок”

розколюється на "реформаторів" і "консерваторів". З'являються перші прояви громадянської активності.

Після лібералізації настає фаза демократизації. Під демократизацією розуміють "інституалізацію демократії". Вона починається, як правило, ще під час існування старих авторитарних структур і триває протягом руйнування старих і становлення нових демократичних інституцій. Фазу демократизації вважають закінченою, якщо відбулися демократичні вибори, інституювався структурний і процедурний "мінімум" [2, с.8]. Окрім загальних, вільних, рівноправних і таємних виборів, ця фаза передбачає створення відповідального перед виборцями уряду (суверенітет народу), право коаліцій, партійний плюралізм. Часто фазу демократизації розглядають як інституційний і владний вакуум. На цей період припадає найбільша активність політичних, зокрема, соціальних акторів.

З початком фази демократичної консолідації активність соціальних акторів зменшується, натомість зростає роль політичних партій. Цей період позначається стабілізацією нових демократичних інститутів та процедур прийняття рішень. Меркель і Лаут [3] вважають процес консолідації демократії завершеним, якщо є :

- конституційна консолідація центральних органів влади, як-от глава держави, уряд, парламент, суди;
- репрезентативна консолідація, тобто консолідація територіальних (партії) та функціональних (спілки) представництв;
- інтегративна консолідація, яка означає таку інтеграцію впливових груп (армія, підприємці, великі землевласники, радикальні групи) до демократичної системи, що виключає протидію цій системі;
- громадянсько-культурна консолідація, яка означає утворення вкоріненої в демократичні цінності громадянської культури (civic culture) [4]. Тільки тоді, коли всі чотири рівні є консолідованими, можна говорити про встановлення життєздатної демократії.

Отже, громадянське суспільство не є однаковим протягом усього процесу трансформації. Його не можна описати як таке, що складається з постійних груп і структур, зі сталими функціями щодо держави чи своїх членів. Воно також не може розглядатися вузько як сфера деліберативного дискурсу Габермаса, що є ознакою розвинених демократій, ні як сума всіх акторів, які знаходяться поза політичною структурою, ні як сфера економічного інтересу, яка притаманна ліберальній традиції. У країнах радянського типу практично не існує економічної чи будь-якої іншої сфери,

автономної від держави, і в період трансформації вони тільки починають формуватися, як і норми демократичних співвідносин у суспільстві.

Опираючись на модель Шміттєра, Меркель і Лаут пропонують власну динамічну модель громадянського суспільства під час трансформації [3]. Як основу для свого моделювання учені пропонують таке його поняття, за яким громадянське суспільство знаходиться в перед- чи недержавній сфері діяльності і складається з великої кількості організацій, асоціацій, інколи окремих громадян, які добровільно об'єднуються і захищають свої матеріальні та нормативні інтереси. Громадянське суспільство знаходиться між приватною та державною сферами. Актори громадянського суспільства є включеними в політику, однак не прагнуть державної служби. Групи, які переслідують виключно приватні цілі (сім'ї, підприємства), є так само невеликою частиною громадянського суспільства, як і політичні партії, парламент і державний апарат, хоча їхня поведінка значною мірою і залежить від існування, форми і життєздатності громадянського суспільства.

Громадянське суспільство не є гомогенним актором. Воно гетерогенно структуроване, різноманітні актори громадянського суспільства визнають певний мінімальний нормативний консенс. Цей консенс ґрунтується на визнанні інших (толерантність), на принципі чесної поведінки, виключенні фізичного примусу. Він не усуває внутрішньої конкуренції, проте робить можливою, при потребі, стратегічну колективну взаємодію. Оскільки принципи толерантності, чесності, громадянської свідомості та виключення насильства є ознаками демократичного порядку, то й діяльність громадянського суспільства орієнтується, принаймні, імпліцитно на демократизацію суспільства.

На основі цієї концепції до громадянського суспільства можуть бути зараховані спілки і групи інтересів, культурні та релігійні об'єднання, освітні та інформаційні організації, групи взаємодопомоги, громадянські ініціативи, групи правозахисників, звичайно тільки ті, що непов'язані з авторитарним режимом. Групи можуть діяти окремо, частково співпрацювати або об'єднуватися в більші структури. Місцем і середовищем дії цих груп є громадськість у формі преси, університетів, культурних центрів, видавництв, засобів масової інформації тощо [5].

Лаут і Меркель розрізняють поняття громадянського суспільства і соціальних рухів на основі нормативного та організаційного аспектів. До громадянського суспільства можуть входити організації, які не мають характеру руху, наприклад церква чи комітети спостерігачів на виборах. Але

вирішальна відмінність між громадянським суспільством і соціальними рухами має нормативний характер. Визначальними для громадянського суспільства є толерантність і ненасильство, що не завжди притаманно соціальним рухам.

Відповідно до моделі трансформації Шміттєра, перші паростки громадянського суспільства з'являються у період лібералізації. Важливу роль відіграють тут історичний досвід і традиції, тобто, чи існували структури громадянського суспільства перед тоталітарним чи авторитарним пануванням, а також в якій власне політичній системі (авторитарній чи тоталітарній) воно зароджується. Якщо такі структури існували і збереглися хоча б частково під час авторитарного режиму (в тоталітарній системі це неможливо), то це значно прискорює динаміку розвитку громадянського суспільства. Важливе значення мають також зовнішні контакти, як інструмент підтримки громадських ініціатив.

В ідеальній моделі громадянське суспільство знаходиться в опозиції і принциповій конфронтації з авторитарною чи тоталітарною державою. Численні організації, які виникають, знаходять спільний інтерес у встановленні та захисті ліберальних прав людини. Повалення старого режиму є спільною метою, що спонукає до співпраці і створює ґрунт для колективних організованих дій. Існування спільної мети і спільних дій дають змогу розглядати громадянське суспільство як єдиного актора. Особливо виразно ця єдність проявляється, якщо одній з організацій вдається зайняти провідне становище. Прикладом цього можуть бути Солідарність у Польщі, Церква у Чилі чи Рух в Україні.

У цій фазі громадянське суспільство має такі функції, які в демократичному суспільстві виконують партії та спілки. Воно виражає основні інтереси, визначає головні завдання порядку денного, вносить значні імпульси в політичну систему. Питання внутрішньої демократизації та захисту окремих інтересів відступає на задній план заради ефективності спільних дій та досягнення головної мети.

Повалення старого режиму знаменує собою закінчення фази лібералізації.

Вже на прикладі моделювання першої фази помітно, наскільки важким є визначення громадянського суспільства в період трансформації. Саме в цей період важко розрізнити громадянське суспільство і суспільний рух. Організація громадянського суспільства як соціального руху дозволяє

йому протистояти державі, що, відповідно, визначає громадянське суспільство як політичного актора.

Для періоду трансформації характерне протиставлення громадянського суспільства та держави, а також його трактування як організованої цілісності.

Зауважимо також, що фінансові чи силові ресурси громадянського суспільства незрівнянно менші від державних, особливо, якщо держава тоталітарна. Єдине поле боротьби, яке дозволяє йому конкурувати з державою, то сфера цінностей. Громадянське суспільство опирається переважно на свій символічний капітал. Вимога поваги до індивідуальних і політичних прав надає йому моральну перевагу як перед старим режимом, так і перед суто економічними групами інтересів, що дозволяє йому розширювати моральну основу для майбутнього нового устрою і звужувати легітимність старої системи.

Зовсім інший вигляд має модель громадянського суспільства у фазі демократизації. У проміжку між занепадом старого режиму і встановленням нових демократичних інститутів утворюється інституційний, а нерідко і владний вакуум, який відкриває широкий простір для діяльності акторів громадянського суспільства. Змінюється структура громадянського суспільства. "Старі" актори втрачають закритість, виявляються внутрішні протиріччя, окремі організації починають діяти самостійно, з'являються нові актори.

Безсилля старої державної системи і неможливість карних санкцій з її боку, а також слабкість нових партійних структур утворюють простір для справжнього буму громадянського суспільства. Тому фаза між кінцем старого режиму і першими вільними виборами розглядається як найвищий розквіт громадянського суспільства. Меркель і Лаут називають три фактори, що впливають на перебіг цієї фази:

1. *Вид і тривалість трансформації системи.* Чим швидше розвалюється система, тим швидше розвивається громадська активність. Чим довше триває становлення нових політичних і державних структур, тим краще може розвиватися громадянське суспільство, тим ґрунтовнішими будуть нові демократичні структури. Швидке повалення старих режимів внаслідок широкої суспільної мобілізації може розглядатися як найвище досягнення громадянського суспільства, містить, однак, і найбільше небезпек як для держави, так і для самого суспільства. Багато суспільств у такій ситуації поводяться швидше за гоббсівською формулою *bellum omnium ad*

отнес, ніж відповідно до габермасівської утопії ненасильницької дискурсивної громадськості. Злочинність, корупція, клієнталізм проявляються на повну силу, що породжує прагнення до нового авторитарного правління.

2. Культурні традиції та досвід існування громадянського суспільства перед авторитарними режимами. Існування певних ліберальних традицій сприяє розвитку громадянського суспільства, пришвидшує процеси демократизації і значною мірою впливає на їх "якість".

3. Соціоекономічний розвиток. Високий соціоекономічний рівень розвитку має в цілому позитивний вплив на перебіг трансформаційних процесів. Однак громадянське суспільство постає не тільки і не обов'язково з економічною модернізацією. Економічні негаразди і соціальні злидні також можуть зумовлювати утворення груп взаємодопомоги, сусідських об'єднань і солідарних товариств. Вважається, однак, що негативні явища трансформаційного процесу (злочинність, корупція) проявляються найменше в країнах з високим рівнем соціоекономічного розвитку [3].

Фаза демократизації вважається закінченою з встановленням нової демократичної системи. Отже, цю фазу можна розглядати як перехідний період між двома системами. Якщо врахувати, що громадянське суспільство набуває в цій фазі найбільшого розвитку, а роль держави наближається до нуля, то громадянське суспільство можна розглядати як суспільство перехідного періоду. У цьому контексті варто згадати, що Козеллек, говорячи про громадянське суспільство ХІХ ст., називає його перехідним суспільством від станового минулого до демократичного майбутнього [6]. У цій фазі громадянське суспільство наближається до тих моделей суспільства, в яких роль держави зведена до мінімуму, і перебіг перехідних процесів може бути прикладом втілення цих моделей у життя.

Зауважимо, що розквіт громадянського суспільства в цей період ще не означає розквіту цінностей, які воно декларує. Розвал старого режиму і роздрібнення самого громадянського суспільства означає перенесення суспільної активності на нижчі рівні ієрархії (за відсутності вищих), що зумовлює зменшення ролі нормативних цінностей у поведінці численних акторів.

У фазі демократизації помітно зростає роль невеликих організацій та окремих особистостей. Громадянське суспільство залишається, як і під час фази лібералізації, політичним актором (тепер уже гетерогенним), але не завдяки протистоянню державі, а внаслідок слабкості останньої.

Фаза демократизації характеризується нестабільністю. Такий стан не може тривати довго. У випадку відсутності демократичної консолідації існує ймовірність структуризації на старих авторитарних принципах.

З початком фази демократичної консолідації громадянське суспільство знову змінюється. Спрощений варіант перехідних процесів пропонує схему, за якою громадянське суспільство, що розвинулося під час фази лібералізації та демократизації, є основою для нової структуризації суспільства. На основі численних організацій мали б утворитися партії і більші групи для представництва широких суспільних інтересів. Громадянське суспільство повинно було б виконувати ті функції, які йому традиційно приписують в умовах розвинених демократій. Емпіричні дослідження, однак, не підтверджують такий розвиток подій. Лаут і Меркуль пропонують дещо складнішу модель.

Для більшості організацій періоду лібералізації та демократизації головною метою є повалення старого режиму. Коли мета вже досягнута, ці організації втрачають доцільність. Основні зусилля зосереджуються тепер на власному соціальному та економічному становищах. Індивідуальна кар'єра і забезпечення власного матеріального добробуту (інколи виживання) потребують значної енергії, яка позначається на суспільній активності. Громадянське суспільство структурується фактично заново на підставі нових потреб та інтересів.

Одним з домінуючих факторів, який впливає на діяльність громадських організацій, стає економічний інтерес. Це проявляється як у захисті інтересів своїх членів, так і в наданні певних послуг чи виконанні певної роботи за відповідну плату (наприклад підтримка якоїсь партії чи кандидата під час виборів). У цій же ролі інколи опиняються також малі партії, чий вплив на прийняття політичних рішень незначний. Домінування економічного інтересу позначається на логіці поведінки цих організацій. Конкуренція часто починає переважати над взаємодією, а принципи чесної поведінки і толерантності приносять у жертву заради досягнення прибутку чи інших вигод.

В ідеальному варіанті роль представництва суспільних інтересів відводиться тепер політичним партіям. Партії, однак, далеко не завжди є результатом структурування акторів громадянського суспільства з відповідно представленим спільним інтересом. Емпіричні дослідження поставторитарної Південної та посткомуністичної Східної Європи доводять, що практично всі нові партії дуже слабо вкорінені в суспільстві [7]. Навіть партії, які виникли

на основі правозахисних рухів (наприклад, Громадський Форум у Чехії чи Громадський Комітет у Польщі тощо), стали “картельними партіями”, чия відірваність від “базису” і внутрішня вертикальна структура чіткіше виражена, ніж у більшості масових партій Заходу.

У процесі реструктуризації громадянського суспільства між приватною сферою і політичною елітою утворюється розрив. Ця обставина означає зміщення дії на рівень політичної еліти і її відповідальність за демократичну консолідацію. Вже під час ведення переговорів зі старою владою щодо проведення перших демократичних виборів роль еліти є визначальною. Визначальною ця роль залишається протягом усієї фази демократичної консолідації.

Роль самого громадянського суспільства в демократичній консолідації неоднозначна. Лаут і Меркель наводять такі негативні моменти, які можуть проявлятися в діяльності громадянського суспільства: домінування економічних інтересів може посилювати дезінтегративні тенденції; намагання зберегти привілеї та соціальні гарантії можуть блокувати реформи; авторитарно організовані групи створюють проблеми для демократичної взаємодії, виявляють інколи фундаментальну нетолерантність; незадоволення ходом реформ може призводити до антидержавних акцій.

Подолання розриву між приватною і політичною сферами можна вважати завершенням фази демократичної консолідації.

Як і в попередніх фазах, тут простежується відхилення від спочатку наведеного визначення громадянського суспільства. Насамперед бачимо амбівалентність ролі громадянського суспільства як щодо демократичної консолідації, так і щодо держави. Позитивна для демократичної консолідації роль представництва колективних інтересів поєднується з намаганням забезпечити ці інтереси недемократичним шляхом. Розмежування громадянського суспільства й економічної чи політичної сфер теж залишається проблематичним.

Отже, протягом трансформаційних процесів маємо справу щонайменше з трьома різними моделями громадянського суспільства. У першій фазі громадянське суспільство виступає як єдиний актор, завдяки спрямованості дії чисельних організацій проти старого режиму. У другій фазі воно представлене безліччю дрібних акторів з практично відсутнім державним впливом. У третій фазі воно становить складну сукупність різнорідних за

величиною та інтересами організацій з неоднозначним впливом на політику держави.

Зауважимо, що нормативні засади відіграють більшу роль на першій стадії – в протистоянні старому режиму. Їх роль у внутрішній організації і наступних двох стадіях значно менша, особливо в порівнянні з суспільством усталених демократій. Нормативні цінності знову набирають ваги в останній стадії консолідації. Власне завершення фази демократичної консолідації і означає в ідеальному варіанті встановлення цих норм.

Г. Лаут і В. Меркель вказують також на відмінність перебігу трансформації в різних країнах. Наприклад, трансформації, керовані “зверху” по-реформістськи налаштованими старими елітами (Тайланд), залишають дуже мало простору для розвитку громадянського суспільства. У Тайвані та Південній Кореї вплив громадянського суспільства на становлення нової політичної системи був достатньо маргінальним, у Чилі та Іспанії доволі значним, а в Польщі дуже навіть вагомим.

Таке моделювання висвітлює основні закономірності в розвитку громадянського суспільства, його роль на різних етапах трансформаційного процесу. Ця модель демонструє також необхідність конкретизації поняття громадянського суспільства як щодо різних стадій трансформації, так і у випадку, коли йдеться про зрілі демократії.

1. *O'Donnel G., Schmitter P., Whitehead L. (Hrsg.). Transitions from Authoritarian Rule. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986.*
2. *Dahl R.. Polyarchy: Participation and Opposition. New Haven: Yale Univ. Press, 1971.*
3. *Lauth H.-I., Merkel W. Zivilgesellschaft im Transformationsprozess. Länderstudien zu Mittelost- und Südeuropa, Asien, Afrika, Lateinamerika und Nahost/ Politikwissenschaftliche Standpunkte. Band 3.- Mainz, 1997.*
4. *Almond G., Verba S. The Civic Culture. Princeton: Princeton Univ. Press, 1963.*
5. *Diamond L. Toward Democratic Consolidation, in: Journal of Democracy. 1994.-vol 5, no.3, p. 4-17.*
6. *Koselleck R. Drei bürgerliche Welten? in: Europa und die Civil Society / Castalgandolfo-Gespräche 1989. Institut für die Wissenschaften vom Menschen. Hrsg. Von Krysztof Michalski. Stuttgart: Klett-Cotta, 1991. S. 118-129.*
7. *Segert D, Machos C. Parteien in Osteuropa. Opladen: Westdt. Verl., 1995.*

**MODELLING OF CIVIL SOCIETY IN THE PERIOD OF
TRANSFORMATION**

Mykola Bunyk

*Ivan Franko National University of Lviv Universytetska Str., 1
Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua*

In this article the author examines a model of civil society in the period of transformation. This dynamical model proposed by Lauth and Merkel shows principal stages of development of the civil society during the transformation. It is paid attention to the necessity of exact definition of this concept both for every phase of the transformation and for mature democracies.

Key words: civil society, modelling, transformation.

Стаття надійшла до редколегії 10. 2001

Прийнята до друку 10. 2001